

Отримано: 11 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 18 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 грудня 2017 р.

e-mail: nadiia.stokolos@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2522-9672-2017-2(14)-84-101

Стоколос Н. Г. Феномен «упорствующих» уніатів Холмщини і Південного Підляшся як вияв поразки етноконфесійної політики російського самодержавства в регіоні (остання чверть XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. Острог : Вид-во НУ«ОА», 2018. № 2(14). С. 84–101.

УДК 94(470)«19»:27

Стоколос Надія Георгіївна,
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»

ФЕНОМЕН «УПОРСТВУЮЩИХ» УНІАТИВ ХОЛМЩИНИ І ПІВДЕННОГО ПІДЛЯШСЯ ЯК ВИЯВ ПОРАЗКИ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В РЕГІОНІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті аналізується найбільш гострий та резонансний наслідок «возз'єднання» уніатів Холмщини і Південного Підляшся з Російською Православною Церквою 1875 р., а саме проблема появи значної кількості так званих «затятих» («упорствующих»), котрі не визнавали себе православними.

Ключові слова: Російська імперія, етноконфесійна політика, Холмщина і Південне Підляшся, уніати, «возз'єднання», «затяті».

Nadiia Stokolos,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Religious
Studies and Theology of the National University of Ostroh Academy

THE PHENOMENON OF «RECALCITRANT» UNIATES HOLM AND SOUTH PODLASIE AS A MANIFESTATION OF THE DEFEAT OF ETHNO-CONFESSIONAL POLICY OF THE AUTOCRACY IN THE REGION (LAST QUARTER XIX – BEGINNING XX CENTURY)

The article analyzes the most urgent and resonant investigation «reunion» of Uniates Holm and South Podlasie with the Russian Orthodox Church in 1875, namely, the problem of the emergence of a significant number of so-called «ardent» («recalcitrant»), who did not recognize themselves as Orthodox.

Key words: Russian Empire, ethnoconfessional policy, Holm and South Podlasie, Uniates, «reunion», «ardent».

Постановка проблеми. Понад 140 років тому, навесні 1875 р. завершилася одна з прозелітичних кампаній Російської Православної Церкви XIX ст., що, як твердять авторитетні вітчизняні релігієзнавці, «за жорстокістю, брутальністю методів «навернення» уніатів у православ'я... перевершила всі попередні і мало чим відрізнялася від «навернення» православних українців в унію в XVI – XVIII ст.» [8, с. 250-251]. Йдеться про інкорпорацію Російською Православною Церквою останньої в той час у межах Російської імперії уніатської Холмської єпархії. Хоча тоді офіційно вона трактувалася як її добровільне возз'єднання, але скоро з'ясувалося, що насправді це було далеко від правди.

Виклад основного матеріалу. Правлячі кола Царства Польського, не полишаючи надії на здобуття власної державності, прагнули поглибити колонізацію автохтонного населення Холмщини і Південного Підляшшя, переважаюча частина якого була уніатським. Немалою мірою цьому сприяло те, що культово-обрядова сфера Греко-Уніатської Церкви тут зазнала глибокої латинізації. Це, у свою чергу, викликало відповідну реакцію російських урядовців, котрі вважали своїм законним правом втручатися в релігійно-церковне життя мешканців регіону, де на 1872 р. проживало близько 240 тис. уніатів, об'єднаних у 260 парафій [4, с. 60]. Одним із вагомих чинників, який призвів до посилення їхньої діяльності, спрямованої на «відлатинщення» уніатів, поступового їх дрейфу в бік російського православ'я, а відтак – русифікацію, стало польське повстання 1863 р., у якому взяла участь частина уніатського населення регіону.

Задля цього була задіяна низка масштабних заходів, до реалізації яких залучалися урядовці, а також православне та уніатське духовенство. До них слід віднести витіснення польської мови як із урядування, так із освітньої та релігійної сфер та заміна її російською, перебудова системи підготовки уніатського кліру на кшталт того, як це практикувалося російським православ'ям, витіснення за межі єпархії тих осіб, зокрема кліриків, котрі виявляли супротив примусовим трансформаціям духовно-культурного життя уніатського населення регіону. Коли він переростав у народні бунти, то до «умиротворення» уніатів залучалися військові підрозділи, практикувалися військові постої, реквізиції, ув'язнення, депортації непокірних мирян та кліриків у віддалені губернії Росії.

Все це з часом призвело до того, що місцевою адміністрацією від знесилених у цьому нерівному протистоянні уніатів-мирян облуд-

ним шляхом удалося отримати так звані «підписки на православ'я» – «гмінні ухвали» [10, с. 513 – 514]. Саме вони стали приводом для ухвали Холмською духовною консисторією 18 лютого 1875 р. «Соборного акта холмського духовенства» про єдність «нашої церкви з православною кафеолічною східною Церквою» та постанови Священного Синоду Російської Православної Церкви від 7 травня 1875 р. про приєднання Холмської уніатської єпархії до православної Варшавської та перетворення її на Холмсько-Варшавську єпархію Російської Православної Церкви [25, с. 393; 6, с. 454].

Одним із наслідків цього «возз'єднання» стало те, що уніатське населення поділилося на два своєрідні табори, тобто тих, хто підкорився йому, а також значної кількості тих, котрі його категорично не сприйняли. Останні не приховували свого ставлення до інкорпорації Російською Православною Церквою уніатської Холмської єпархії, що, зрозуміло, було не на користь наступній русифікації регіону. Позаяк десятки тисяч уніатів ігнорували свої колишні церкви, які тепер уже підлягали урядуванню православної Холмсько-Варшавської єпархії. Вони не хрестили дітей у православних священників, не ховали небіжчиків за російсько-православним обрядом, не відзначали православних свят, не укладали церковних шлюбів у православних храмах тощо.

Тих, хто категорично відмовлялися перейти до російського православ'я, карали ув'язненнями, а також виселеннями під нагляд поліції в інші, віддалені регіони імперії. Це були переважно Катеринославська, Херсонська та Оренбурзька губернії [19, с. 50]. Так, упродовж 1875 р. із Сідлецької в'язниці в них було виселено 140 осіб, а з Більської – 120. Зрештою тільки в Катеринославській і Херсонській губерніях у першій половині 1876 р. опинилося 612 «упорствующих» уніатів [19, с. 50]. На середину 1876 р. у Сідлецькій губернії було близько 200 ув'язнених-уніатів. У цей же час за протидію реквізиціям майна як покарання «за віросповідний спротив» у судах цієї ж губернії були заведені карні справи на 43 особи [10, с. 520].

Симптоматично, що з роками внаслідок цих каральних заходів чисельність «упорствующих» холмщаків і підляшан не зменшувалася, а навпаки збільшувалася. Так, якщо 1875 р. у Люблінській і Сідлецькій губерніях їх налічувалося приблизно 70 тис., то 1897 р. – уже 83 тис. [19, с. 56-57]. 1880 р., тобто через п'ять років після офіційного скасування уніатської Холмської єпархії, лише на Південному Підляшші з 108-ми «возз'єднаних» парафій тільки в 50-ти їхні вірні стали право-

славними без виявів супротиву, тобто відносно добровільно. Водночас відомо, що 1883 р. кількість таких громад зменшилася до 30-ти. Отже, прослідковувався, по-перше, вплив «упорствующих» на тих, котрі спочатку нібито добровільно прийняли російське православ'я, а, по-друге, їхнє категоричне дистанціювання від нього, намір зберегти свою колишню конфесійну приналежність. За офіційними даними, 1897 р. у Холмсько-Варшавській православної єпархії крім 83-ти тис. «упорствующих» нараховувалося ще приблизно 9 тис. тих, хто був «хистким» у своєму конфесійному виборі [3, с. 274]. За іншим джерелом, в одній тільки Сідлецькій губернії 1899 р. нараховували 62 тис. «упорствующих» та 55 тис. «хистких». Серед них було 9 800 подружніх пар, що через небажання укласти шлюб за православним обрядом, перебували, як це тоді офіційно трактувалося, у «блудному співжитті». Вони мали 26 тис. неохрещених дітей. За авторитетним джерелом, з 1896 по 1897 рр. чисельність «упорствующих» у Холмсько-Варшавській єпархії збільшилася на 6 тис. осіб, а «хистких» – на 1 350. Водночас на 6 тис. збільшилася кількість неохрещених дітей і на 770 – позашлюбних уніатських подружніх пар [10, с. 535 – 536].

Немало з «упорствующих» горнулися до Римо-Католицької Церкви, але її клір не наважувався відкрито приймати їх. Це було пов'язано з тим, що від нього суворо вимагалось не допускати «до виконання релігійних потреб за римо-католицьким обрядом осіб, котрі не належали до цього сповідання, особливо православних» [27, арк. 5]. Але ніякі перепони на цьому шляху не могли зупинити тих, хто потребували духовної опіки, але вперто не визнавали себе підлеглими Російської Православної Церкви. Частина з них зі своїми духовними потребами потайки зверталася до римо-католицького духовенства, яке зазвичай не відмовляло їм. Унаслідок цього вони все більше потрапляли під вплив польської культури. Із часом величезна кількість так званих «калакутів» чи «калакатів», тобто етнічних українців, колишніх уніатів, котрі ще розмовляли українською, трансформуються в римо-католиків із польською національною свідомістю. Слово «калакут» («калакат») – образливе. На Холмщині і Південному Підляшші воно означало те саме, що «перевертень». Так тоді на цих теренах називали колишніх українців-уніатів, котрі змінили свою національну приналежність, тобто стали поляками [21, с. 88-89].

Спочатку ж ці «упорствующие», значна частина котрих із часом стане «калакутами», тобто римо-католиками, а потім – поляками, ще впродовж певного часу будуть розмовляти українською мо-

вою та дотримуватися вкорінених звичаїв та традицій, залишилися поза будь-якою Церквою. Протягом десятиліть болісною, а часто й нерозв'язною проблемою для них стало здійснення звичних, життєво необхідних таїнств і треб – шлюбів, хрещень, поховань тощо [19, с. 51].

Хоч як російські урядовці перекривали канали контактів «упорствующих» із Римо-Католицькою Церквою, але насправді вони лише підштовхували до неї цих таємних уніатів. Як пізніше з цього приводу писали уніатські автори, «Населення холмсько-підляської землі просило в католицького польського духовенства помочі й воно йому її вдіяло» [19, с. 54].

Чи не найскладнішим для «упорствующих» було вирішення справ, пов'язаних із хрещеннями немовлят, вінчаннями та похованнями небіжчиків, тобто з дотриманням тих культурно-обрядових традицій, які в недавньому минулому були притаманні їм у лоні Греко-Уніатської Церкви. Оскільки звертатися до священників Російської Православної Церкви для уділення їм цих та інших треб вони категорично відмовлялися, то в окремих випадках доходило й до того, що поховальні ритуали проводилися потайки вночі на католицьких цвинтарях. Їх, а також таємні хрещення та вінчання, здійснювали католицькі місіонери, для підготовки та координації діяльності яких у Кракові був організований спеціальний місіонерський центр. У цей час навіть поширилося нове поняття – «краківські шлюби». Воно стосувалося молодих людей – подружніх пар, котрим свого часу вдавалося добратися до Кракова та скористатися послугами римо-католицьких священників. В інших випадках «краківські місіонери» вінчали на місцях таємно [10, с. 523 – 524].

Уряд намагався протистояти цьому явищу: «краківські шлюби» не визнавалися, більше того, з'явилися розпорядження про заборону спільного життя тих осіб, котрі вдалися до них. У цей час очільники повітів навіть вимагали від таких «краківських» подружніх пар письмових зобов'язань, що вони не перебуватимуть у «купножительстве». Наслідком тиску на населення стало те, що одні подружжя категорично відмовлялися писати такі зобов'язання, а інші, хоча все ж вимушено їх писали, але продовжували вести повноцінне сімейне життя. Зазвичай за це їх карали як адміністративно, зокрема й ув'язненням, так і матеріально.

Юрист А. Коні, котрому 1887 р. довелося розглядати низку касаційних справ уніатів у касаційному департаменті Сенату, обер-проку-

рором якого він був призначений на початку 1885 р., а, відтак, володів докладною інформацією щодо тієї практики стягнень з «упорствующих», що її розробив губернатор Громека, пізніше у своїх мемуарах описав її наступним чином: «За кожний випадок неохрещення дітей упродовж тижня, начальник повіту повинен був піддати кожного з винуватих батьків штрафу не менше одного рубля та не більше семи рублів. Стягнення штрафів було покладено на гмінних в'їтів, котрі, отримавши відомості про народження немовляти, були зобов'язані вимагати від батьків надання виписки з метричних книг парафіяльної православної церкви і за відсутності такої виписки стягнути штраф, який відповідав часу, що минув із дня народження дитини. Кожний тиждень штраф повторювався в тому ж розмірі аж до пред'явлення метричної виписки. Таким чином за затятості колишнього уніата штраф усе збільшувався та іноді доходив до такого розміру, що всього майна селянина не вистачило б на його оплату, тим більше, що штрафи у п'ять, шість чи навіть сім рублів у неділю з кожного з членів подружжя були далеко не рідким явищем, та, крім того, при накладенні першого штрафу, з упорствующих вимагалось ще внесення особливого забезпечення спроможності виплати майбутніх штрафів, так званого «фанта». За самовільне поховання колишніх уніатів не за обрядом православної церкви, штраф призначався одноразово і був визначений Громекою у десять рублів». Далі він акцентує на тому, що «Накладення цих штрафів не призвело однак до очікуваної дії», оскільки «тільки найбільшні селяни підкорилися вимогам гмінних в'їтів», а всі ті, «хто мав хоч якийсь достаток, безумовно відмовилися платити і віддали перевагу повному розоренню свого господарства хрещенню дітей не по вірі своїх батьків». Це розорення відбувалося «у вигляді публічного продажу рухомого майна упорствующих для виплати штрафів, що накопичилися на них». До цих штрафів включалися й «відняті в них як залоги «фанти». А. Коні наголошував на тому, що «Переважно продавалася худоба, а якщо виручена сума перебільшувала суму стягнення по штрафу, то залишок усе ж не видавався господарю проданого, а зберігався у гмінній конторі «на поповнення майбутніх штрафів». Покупцями такого майна були «виключно місцеві скупники, котрі давали, за угодою між собою, вкрай низькі ціни, що було особливо зручно тому, що гмінне начальство не було зацікавлене в дотриманні при продажах інтересів «упорствующего», а самих власників речей, що продавалися, за розпорядженнями деяких ретивих повітових начальників, заборонено було допус-

кати до особистого продажу свого майна». Все це, а також «висилка багатьох «упорствующих» у північно-східні губернії Росії», призвели до низки «протидій властям» із боку місцевого населення, а вони, у свою чергу, спричинили появу «справ про супротив поліції». Автор цитованих мемуарів згадував, що «Стали як гриби, рости справи про супротив поліції, про образи стражників», що призвело «до не менш неочікуваної революції у віросповідному житті місцевого населення», оскільки вже через рік після урочистої об'яви про возз'єднання уніатів, «населення четвертої частини колишніх уніатських парафій Сідлецької губернії, яке складало приблизно 120 000 осіб, почало виявляти явно вороже ставлення до обрядів православної віри, а у всіх інших парафіях почало відкрито ухилитися від їх виконання» [10, с. 516-517].

А. Коні підкреслив, що всі конфлікти в цих парафіях, що призводили до виникнення карних справ, мали однаковий характер. Зазвичай усе починалося «з неохрещення немовляти чи з таємних похорон покійника, за що накладався штраф. Немовля залишалося неохрещеним, покійник лежав спокійно в землі, вільний від усяких посягань на свої релігійні переконання, але оскільки немовля не дотримувалося його прикладу, то штраф ріс і ріс... Кожний тиждень упертості та бажання залишатися у вірі батьків – невидимо, але неминуче, як таємна хвороба, підточувала господарство... В один прекрасний день у селищі з'явилися війт, солтиси, стражники. Чаша терпіння місцевого начальства виявлялася переповненою – і починався вивід худоби із хлівів, винос одягу та господарських продуктів із домівок». Усе це відбувалося за «похмурого мовчання чоловіків, під сльози та голосіння жінок. Іноді речами навантажували цілі вози і, в супроводі забраних волів та овець, урочисто відправлялися на найближчий базар. Там, на очах схвильованих власників, усе це продавалося за безцінок при сприянні місцевого фактора». Але продаж відбувався не завжди, оскільки «довго накопичуване обурення» неочікувано цілковито міняло картину. Починався наступ на стражників, вози та худоба віднімалися, речі розбиралися по домівках, і на певний час наступало торжество оштрафованих. Але тільки на час... Ближчим часом на допомогу стражникам з'являлася озброєна сила, а на захист їх починалася карна справа». Автор цих мемуарів згадував, що «Не було майже ні однієї гміни, де відбулося возз'єднання, в якій не відбулося б якоїсь сумної історії в такому роді». Наслідком цього стало те, що «Мирне, спокійне населення почало дивитися понуро та озлоблено»,

а поліція, яка до описуваних подій, перебувала «в добрих стосунках з цим населенням, стала піддаватися образам», а відтак «почали швидко виникати карні справи та наповнюватися в'язниці». Так, за його авторитетним свідченням, на другу половину 1876 р. тільки у Сідлецькій губернії внаслідок подібних інцидентів у тюрмах утримувалося до 200 осіб із числа колишніх уніатів, у судах розглядалося 43 справи «про супротив владі та насильницькі дії проти чинів поліції». Їм загрожувало покарання, що доходило до позбавлення всіх прав на майно та заслання на каторжні роботи на термін від чотирьох до шести років. Зрештою всього по цих справах було притягнуто у якості обвинувачених 52 особи (27 чоловіків і 25 жінок). Із цих 52 осіб – 51 раніше ніколи ні до якої відповідальності не притягалася, а 32 із них сукупно мали 101 малолітню дитину [10, с. 517 – 520].

Критичність релігійної ситуації на теренах Холмщини і Південного Підляшшя призвела до її розгляду на самому високому урядовому рівні. Результатом доповіді міністра юстиції Палена імператору про неї стало припинення карних справ проти більшості «упорствуючих», а також була створена «особлива нарада» для вироблення заходів, які б радикально змінили ситуацію в регіоні. Оскільки ж ніякого конкретного рішення її членам виробити так і не вдалося, то практика тиску на затятих уніатів продовжувалася [10, с. 520 – 522].

Нова спроба владнати релігійне життя в регіоні припала на той час, коли до влади прийшов Олександр III. За його розпорядженням була створена нова Нарада міністрів, яка розробила пропозиції, що мали «усунути втручання адміністративних властей у справу невиконання колишніми уніатами статутів церкви та відновити порядок у складанні актів про народження у них дітей». Вони були розроблені і стали основою відповідного «Височайшого повеління». За ними, за ухилення від повідомлення місцевому православному священику про народження дитини для проведення відповідного обряду винуватці каралися одноразовим штрафом в один рубль сріблом, а за поховання померлих без належного дозволу – штрафом чи арештом. Водночас цим повелінням не допускалися покарання за відмову греко-уніатів від хрещення дітей, поховання померлих без православних священиків, а також порушення ними святкових днів, невідвідування православних церков, ігнорування сповідей тощо. Все вказувало на те, що «дійсно питання про уніатів замовкло», але керівництво Холмсько-Варшавської єпархії не змирилося з тим, що значна кількість місцевого населення реально знаходиться поза духовним впливом росій-

ського православ'я. Особливо його обурювали так звані «краківські шлюби», про які вже йшлося. Наслідком тиску та переслідуванням цих осіб стало те, що восени 1887 р. у касаційний департамент Сенату надійшло кілька касаційних скарг на приговори сідлецького мирового суду. За ними, селяни, котрі вважали себе такими, які перебувають у шлюбі, були покарані штрафом до 50 рублів кожний чи арештом на два місяці [10, с. 522-523].

Про це дещо пізніше, 1888 р. у приватному листі писав юрист А. Коні. У ньому він, зокрема, наголошував, що дасть «по знаменитих уніатських справах висновок про касацію вироків, які являють собою сором для судового відомства», оскільки «обернувши силою уніатів у православ'я, від них вимагають підписок про те, що вони не будуть жити з дружинами (і дітьми), з якими повінчані за католицьким обрядом, і за виконання цієї незаконної вимоги розлучають їх засобами поліції та порушують у найпідліших гмінних мирових суддів справи по 92-й статті з вирокми до штрафів у 50 рублів і до ув'язнення на два місяці» [12, с. 100 – 101].

Зрештою він зумів переконати обер-прокурора Синоду К. Победоносцева в незаконності дій місцевих судових органів стосовно «упорствующих» уніатів, хоча добре знав, що вони цілком влаштовували як вищу церковну інституцію країни, так і її очільника. Саме тому К. Победоносцев, котрий був дуже незадоволений тим, що йому довелося капітулювати в цьому питанні, дорікав А. Коні: «Помилуйте, що ви хочете зробити!... – ми з такими труднощами налагоджуємо церковну справу у Польщі, а ваш Сенат збирається нам в колеса палики вставляти...» [10, с. 531].

Але й на цьому переслідування «упорствующих» не припинилися. Нова їх хвиля припала на 1890 р., коли в карний касаційний департамент Сенату знову надійшло кілька справ із Сідлецької губернії, де від батьків, які перебували у так званих «краківських шлюбах», вимагали надання метричних свідоцтв про хрещення їхніх дітей за православним обрядом. Оскільки ж таких документів вони не мали, то вимагали підписок про надання ними у триденний термін довідок про хрещення дітей за православним обрядом. За невиконання цієї вимоги «розпочиналася стара процедура зі штрафами, що розоряли, та позбавленням свободи». Зрештою, і на цей раз Сенат відмінив ці ухвали, хоча вони являли собою тільки частину зі ста з лишнім подібних, які на весну 1890 р. накопичилися у Сідлецькій губернії. Цим

рішенням, власне, «закінчилися судові справи про упорствующих уніатів» [10, с. 534-535].

Але з роками кількість «упорствующих» не зменшувалася, а навпаки збільшувалася. З цього приводу у звіті обер-прокурора Священного Синоду за 1897 р. наголошувалося, що «До православ'я «упорствующие» ставляться з озлобленням, із духовенством уникають зустрічей та бесід, до померлих православних священників загалом не допускають». На вмовляння хрестити дітей за православним обрядом багато з них відповідали: «Скоріше втопимо, ніж охрестимо у вашій Церкві» [10, с. 536].

Витоки драматичної релігійної ситуації в цьому регіоні пізніше проаналізував І. Власовський. Із цього приводу він, зокрема, писав, що метою тієї широкої акції «Була не правда тієї чи іншої релігійної віри, а під прикриттям її політичний інтерес – поширити стан свого посідання і закріпити його на Підляшші й Холмщині, з боку поляків – через покатоличення й спольщення українського автохтонного населення, з боку Росії – через повернення того ж населення до православ'я. Отже, жертвою цієї політичної боротьби за душі населення і був український народ Холмщини та Підляшшя, який жив своєю вірою і своєю церквою, як вірою в Бога, а не як знаряддям тієї чи іншої політики» [1, с. 246].

Переконливі свідчення про складність і напруженість тогочасного церковно-релігійного життя на тернах Холмщини і Південного Підляшшя знаходимо також у мемуарах митрополита Євлогія (Георгієвського) «Путь моей жизни». Він добре володів інформацією про нього, оскільки з 1897 р. був ректором Холмської православної семінарії, а потім послідовно єпископом Люблінським; архієпископом Варшавським і Привіслянським (1905 – 1906); архієпископом Холмським (1912-1914) й архієпископом Волинським (1914-1921). У них він визнавав, що «при возз'єднанні допущено було багато помилок. Не зважали на народну душу. Втрутилася адміністрація: губернатори, поліція. ..., почали народ заганяти у православ'я». «Упорствующих», яких за його підрахунками було близько 100 тис., він вважав людьми, котрі тільки на папері були православними, а по суті ж – уніатами. За його спостереженнями, результатом цього «возз'єднання» стало те, що «вони тільки дичавіли, тягнулися до католицького закордоння». Пригадуючи минуле, митрополит Євлогій визнавав, що оскільки 1875 р. унія була скасована «державним законом», а «віру в душах закон скасувати не міг», тому в деяких місцевостях православні церкви стояли

порожніми: були парафії, де до 90 відсотків населення бойкотувало православні церкви й, «не маючи своїх, уніатських, залишилося без церкви», тобто без будь-якої духовної опіки. З явною гіркотою він визнавав, що «православ'я по всій лінії не торжествувало, навпаки, чим далі, тим більше й частіше надходили прохання про відпущення в лоно католицтва» [5, с. 91].

Усе вказувало на те, що справа не стільки в «пропаганді католицьких ксьондзів», скільки в тому, що насильницькі дії урядовців призводять до наслідків, протилежних від їхньої мети. Релігійне життя на тернах Холмщини і Південного Підляшшя набувало нових ознак, зокрема впертішою ставала опірність частини населення російському православ'ю. Більше того, вона набувала рис не тільки несприйняття, а й озлобленості щодо нього. Окремі чиновники навіть були вимушені визнавати: «Всі заходи уряду призводять лише до зміцнення позицій уніатства і католицизму, не приносячи ніякої користі справі православ'я» [19, с. 57].

Отже, прослідковувалася тенденція, протилежна від очікуваної: зміцнення позицій православ'я, а значить російськості в регіоні не спостерігалось, натомість усе відчутнішим ставав католицько-польський вплив. Не справджувалися розрахунки, висловлені 1875 р. напередодні офіційного возз'єднання уніатської Холмської єпархії з Російською Православною Церквою в одній із публікацій часопису «Вольнские Епархиальные Ведомости», що по «польській ідеї» от-от буде завдано відчутного удару, «240 000 малоросів тутешнього краю» своїм возз'єднанням «із вірою їхніх предків будуть врятовані для руського народу», а відтак відчутно «ослабне польський табір, який містить у собі вічний антагонізм руським народно державним устремлінням» [17, с. 186-187].

Наслідком цієї політики стали помітні демографічні зрушення в регіоні, зафіксовані спеціальним переписом населення, проведеного урядом пізніше, 1909 р. Ним було з'ясовано, що з 939 700 його мешканців «руську» (українську) мову рідною вважали 49,37%, а польську – 28, 53 % [14, с. 29]. Православних із них виявилось 36, 5 %, тоді як римо-католиків – аж 45, 15 %. Нескладні підрахунки вказували на те, що кількість «упорствующих», котрі на цей час уже трансформувалися в так званих «калакутів», була значною. Частина з них ще спілкувалися «руською», тобто українською, але поступово полонізувалася, оскільки, усвідомлюючи себе римо-католиками, поступово переймала все польське не тільки на релігійному, а й на

повсякденному, побутовому рівні. До цього їх підштовхувала конфесійна політика обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева, яка, за висловом російського юриста А. Коні, за своєю суттю була «провокаційною» [11, с. 263].

Значимо, що К. Победоносцев володів докладною інформацією як про те, яким чином було реалізовано згадуване «возз'єднання», так і щодо того, якою була духовно-культурна ситуація на теренах Холмщини і Південного Підляшшя. Про це він так написав в одному зі своїх приватних листів від 12 вересня 1880 р.: «Холмська справа дуже тонка і складна, а для її вирішення і спрямування ми не дали нічого, крім загальної консисторської і синодальної машини. І коли живий організм потрапив у ці мертві колеса, з нього утворилася тепер потворна маса – паперів, наповнених плітками, інтригами та обрядовістю» [9, с. 12]. Отже, він, котрий у своїй приватній переписці неодноразово висловлював презирливе ставлення до православного кліру, особливо його ієрархії, вважав насилля в релігійній царині прийнятним засобом зміцнення засад російського православ'я.

Хоча ієрархія Російської Православної Церкви не була зацікавлена в широкому інформуванні громадськості про наявність цієї гострої проблеми, але впродовж 1880-х рр. повідомлення про «непорозуміння у справах про визначення віросповідання колишніх послідовників греко-уніатського віросповідання, які пізніше перейшли в римо-католицьку віру», все ж періодично з'являлися в церковних виданнях [2, с. 194]. У них визнавалося, що «багато з возз'єднаних уніатів останнім часом відкрито почали заявляти про свою приналежність до римсько-католицького віросповідання і вперто ухиляються від виконання релігійних обрядів у православних храмах і в православного духовенства» [15, с. 213].

Ще однією віхою поневірян «упорствующих» стали «Правила для руководства при рассмотрении и решении вероисповедных дел о бывших грекоуниатах Холмско-Варшавской епархии, начертанные Святейшим Синодом и Высочайше одобренные во 2-й день июля 1898 года», на першій сторінці тексту яких свою резолюцію наклав імператор Микола II. У ній, зокрема, йшлося, що він надіється на те, що вони «задовольнять справедливі вимоги і запобігнуть усякій смуті, яка розсіюється в народі ворогами Росії і Православ'я». Далі у ній містилося застереження: «Поляки нехай безперешкодно вшановують Господа Бога за латинським обрядом», а «руські ж люди завжди були

і будуть православними і разом із Царем своїм та Царицею понад усе почитають та люблять рідну Православну Церкву» [23, с. 517].

За цими «Правилами», «Всі колишні греко-уніати, внаслідок акту возз'єднання їх із Православною Церквою 1875 р.» мали вважатися православними. Особи, котрі народилися від батьків – колишніх уніатів, визнавалися православними, «навіть якщо вони були хрещені до 1875 р. у костелі». Тих осіб, які мали батьків-католиків, але були свого часу хрещені в уніатських церквах, дозволялося «не зараховувати до колишніх греко-уніатів». Тобто вони вже могли вільно робити вибір на користь Римо-Католицької Церкви. Діти, що народилися до 1875 р від змішаних шлюбів колишніх уніатів із католиками, зараховувалися наступним чином: хлопчики – до віросповідання батька, а дівчатка – матері [23, с. 518].

Вказаними «Правилами» регламентувалося й те, яким чином окремі особи могли порушувати клопотання про «виключення їх із числа православних парафіян». Для цього їм слід було до відповідного «прохання» додати метричну виписку про народження і хрещення, а, за необхідності, – також виписки з актів про народження й укладення шлюбів їхніми батьками, або ж свідоцтва відповідних парафій про те, що ні в церковних книгах, ні в книгах громадянського стану такого характеру актів немає. Ті ж особи, котрі не мали можливості надати вказані документи, могли порушувати клопотання про «здійснення відповідних слідчих дій задля визначення віросповідної приналежності, як їх самих, так і їхніх батьків» [23, с. 518].

За цим документом, «Колективні прохання про визначення віросповідної приналежності цілих поселень або певної групи осіб, що не складають однієї сім'ї», повинні були залишатися «без розгляду». З'ясування конкретних справ щодо віросповідної приналежності ці «Правила» покладали на єпархіальне начальство, а скарги на його рішення мали надсилатися до «Святішого Урядового Синоду» впродовж 2-місячного терміну з дня повідомлення заявникам вироків єпархіального начальства в їхніх справах». Рішення «Урядового Синоду» щодо цих скарг мали бути остаточними [23, с. 519].

Аналіз цих «Правил», розроблених Синодом і завізованих імператором, стосовно «колишніх греко-уніатів» Холмщини і Південного Підляшшя уможливило зробити щонайменше кілька висновків. По-перше, багатолітня боротьба «упорствующих» проти релігійного насилля все ж призвела до певного полегшення становища частини з них, оскільки вони отримали можливість уникнути примусового

оправославлення. Врахуємо, що до появи цього документу перехід таємних уніатів в інше віросповідання взагалі заборонявся і карався законом. По-друге, це був документ, яким, попри все, явні переваги надавалися православному віросповіданню у порівнянні з римо-католицьким. По-третє, процедура «виключення» осіб «із числа православних парафіян» була такою складною й обтяжливою для тисяч «колишніх греко-уніатів», що не стільки вирішувала існуючі в цій царині проблеми, скільки нагромаджувала нові. Відтак усе вказувало на те, що цими «Правилами» зводилися нові бар'єри перед тими, хто не хотів поступитися своїм релігійним сумлінням і не воліли бути записаними у православ'я.

Драматична боротьба «упорствующих», тобто тих уніатів Холмщини і Південного Підляшшя, котрі не хотіли перейти до російського православ'я, з владними структурами країни тривала до 17 квітня 1905 р., коли імператор Микола II підписав указ «Об укреплении начал веротерпимости» [16, с. 211-214]. В ньому, зокрема, вказувалося: «Визнати, що відпадиння від православної віри в інше Християнське сповідання або віровчення не підлягає переслідуванню і не повинне тягти за собою будь-яких невігідних стосовно особистих чи громадських прав наслідків, водночас відпала по досягненні повноліття особа визнається приналежною до того віросповідання або віровчення, яке вона для себе обрала» [16, с. 212]. Ним ледь не відразу скористалися приблизно 200 тис. колишніх уніатів. Вони перейшли до Римо-Католицької Церкви, оскільки в цей час у межах Російської імперії Греко-Уніатської не існувало, а з часом у переважній більшості полонізувалися.

Висновки. Отже, найбільш гострим та резонансним наслідком «возз'єднання» уніатів Холмщини і Південного Підляшшя з Російською Православною Церквою 1875 р. стала проблема появи значної кількості так званих «затятих», або «опірних», тобто тих уніатів, які не визнавали себе православними. Тоді їх було прийнято називати «упорствующими». Поява десятків тисяч цих людей була неочікуваною як для владних структур країни, так, зокрема, і для ієрархії Російської Православної Церкви. Вона засвідчила неспроможність їхніх зусиль щодо форсованого зламу духовно-культурної традиції частини автохтонного населення цього поліетнічного та поліконфесійного регіону. Водночас це стало одним із яскравих виявів кризових явищ у самому російському православ'ї.

Процес руйнації традиційних духовно-культурних цінностей приблизно чверті мільйона уніатів Холмщини і Південного Підляшшя за життя одного покоління, який упродовж 1860-1870-х рр. відзначався стрімким, навіть навальним характером, призвів до своєрідної кризи ідентичності багатьох із них [13, с. 24]. За своєю суттю вона являє собою ситуацію, коли люди під тиском якихось чинників повинні були перевизначити свою тотожність. Це дуже болісний процес, особливо якщо він пов'язаний із такою сферою, як релігійна. Він виявився драматичним для десятків тисяч уніатів Холмщини і Південного Підляшшя, оскільки за досить обмежений час їм треба було переосмислити своє життя, а також визначитися щодо того, до якої релігійної спільноти вони входитимуть. Водночас вони мали не тільки з'ясувати структурну визначеність свого існування, а й ставлення до тогочасних владних церковних інституцій, конфесійної приналежності інших членів родин, сусідських спільнот тощо. І, що найважливіше, – задовольнити потребу у визнанні іншими їхнього права на конфесійний вибір, самодостатність.

Зазначимо, релігія є своєрідною лігатурою, тобто зв'язуючим елементом, способом формування в особи певних критеріїв для орієнтації у світі та настановою на відповідну дію [13, с. 27]. Водночас вона, якщо містить абсолютні вимоги, може перетворитися на форму поневолення. В таких випадках це призводить до релігійного фанатизму – сліпої відданості певним віруванням і нетерпимості до інакочергових. Існування без лігатур, тобто глибоких зв'язків між людьми, веде до безладдя, аномії, тобто до такого стану, коли найбільша свобода перетворюється на найбільшу несвободу [13, с. 23]. Саме звідси походить прагнення людей знайти якісь форми причетності до сталих соціокультурних утворень, тенденції до фундаменталізму. Фундаменталізм, зазначимо, не те саме, що фанатизм. У дуже багатьох випадках це лише засіб захистити світ усталених, звичних, апробованих часом цінностей. Відтак «упорствующие», тобто ті холмщани та підляшани, які вперто не визнали своєї приналежності до нав'язуваного їм силою російського православ'я, у своїй масі були не фанатиками, а релігійними фундаменталістами: вони захищали світ укорінених звичаїв і традицій населення порубіжжя культур, що став наслідком тривалого, історично обумовленого симбіозу східної і латинської сакральних традицій. Їхня зятятість, ригористичність була реакцією на те насилля, яке впродовж кількох десятиліть чинили над ними, протестом проти грубого втручання у звичний лад життя. Вони

категорично не сприймали російського православ'я як через те, що воно для них було чужим, так і тому, що воно насаджувалося методами, які за своїм характером були гвалтівними, антихристиянськими.

Водночас слід наголосити на тому, що польсько-католицька сторона відстежувала релігійну ситуацію в регіоні, різними засобами протидіяла православному прозелітизму, намагалася наблизити до себе «упорствующих», оскільки прагнула перетворити їх на римо-католиків і таким чином суттєво зміцнити тут свої позиції.

Перехід приблизно 200 тис. осіб – колишніх уніатів Холмщини і Південного Підляшшя до Римо-Католицької Церкви після толераційного указу Миколи II від 17 квітня 1905 р. стали виявом поразки етноконфесійної політики російського самодержавства в цьому регіоні. Це був результат, абсолютно відмінний від очікуваного, оскільки замість «обрусення» частини автохтонного населення регіону впродовж останньої чверті XIX – на початку XX ст. поглибилася його колонізація. Поступово руйнувалися пам'ятки національної культури, які сформувалися в лоні Греко-Уніатської Церкви, у середовищі «упорствующих», а потім «калакутів», тобто тих колишніх уніатів, які перейшли до римо-католицизму, поступово згасала та занепадала народна творчість, місцевий фольклор, вкорінені звичаї, традиції, зрештою – мова. Натомість на цих теренах зміцнилася релігійна і національна нетолерантність, поглибився католицько-православний конфлікт, який мав свої вияви впродовж 1920 – 1930-х рр., сягнувши кривавого апогею під час Другої світової війни [26, с. 161-163].

Список використаних джерел:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4т., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1957 р. Київ: Либідь, 1998. Т. 3. (XVIII – XX ст.). 360 с.

2. Вопрос об определении вероисповедания бывших униатов. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1882. № 7. Ч. неоффиц. С. 194.

3. Горний М. Ліквідація Холмської греко-католицької єпархії: наслідки для українців Холмщини і Підляшшя. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Збірник наукових праць* /упор. М.М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня» – РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. С. 268-277.

4. Деятельность Холмской консистории. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1872. № 2. Ч. неоффиц. С. 60-63.

5. Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. Москва: Московский рабочий. Издательский отдел Православного Молодежного движения, 1994. 620 с.

6. Журнал ученого комитета при Священном Синоде, за № 18. От 7 мая 1875 года об устройстве и управлении нововозсоединяемой Холмской Епархии. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1875. № 15. Ч. неоффиц. С. 452-454.

7. История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. Репринт издания 1901 г. Москва: Издание Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1998. Кн. 2: Славянские Церкви. 758 с. + XII.

8. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Київ: Український Центр духовної культури, 1996-1999. Т. 3. *Православ'я в Україні* / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.

9. К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Издание И. Н. Ливчака. Вильна: Тип. «Русский Почин», 1910. 162 с.

10. Кони А.Ф. На жизненном пути. Из записок судебного деятеля. Житетские встречи. Санкт-Петербург: Типография СПб Т-ва Печ. и Изд. дела «Труд», 1912. Т. 1. 679 с.

11. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. Т.2. Москва: Юридическая литература, 1966. 503 с.

12. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. Т. 8. Москва: Юридическая литература, 1969. 527 с.

13. Лях В. В. «Конфлікт цивілізацій» і проблема ідентичностей. *Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. Київ, 2009. С. 23–34.

14. Макарчук С. Етнотеографічні зриви у складі українського населення Холмщини і Підляшшя в другій половині XIX – першій половині XX століть. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Збірник наукових праць* / упор. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня. РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. С. 23–35.

15. Недоразумения в Холмской Епархии. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1882. № 7. Ч. неоффиц. С. 213.

16. Об укреплении начал веротерпимости. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1905. № 14. Ч. оффиц. С. 211–214.

17. О воссоединении униатов с Православною церковью. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1875. № 4. Ч. неоффиц. С. 181–187.

18. О русских униатах в Царстве Польском. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1874. № 7. Ч. неоффиц. С. 257–258.

19. Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: (Шлях культурно-національного розвою Холмщини і Підляшшя в XIX і XX ст.). Прага: Накладом товариства «Пробосєм», 1941. 120 с.

20. Оповесть о московском преследовании св. греко-католической церкви в дицезии Холмской / Написал Русин Галичанин. Львов: Накладом «Клубу поступового польського», 1874. 100 с.

21. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег–Торонто: Ін-т дослідів Волині, 1968. 446 с.

22. Попов Н. Судьбы унии в Русской Холмской епархии. Москва: Университетская типография, 1874. 139 с.

23. Правила для руководства при рассмотрении и решении вероисповедных дел о бывших грекоуниатах Холмско-Варшавской епархии, начертанные Святейшим Синодом и Высочайше одобренные во 2-й день июля 1898 года. *Волынские Епархиальные Ведомости*. 1898. № 24. Ч. оффиц. С. 517–519.

24. Правительственное сообщение. *Волынские Епархиальные Ведомости*. 1875. № 33. Ч. неоффиц. С. 121–122.

25. Соборный акт холмского духовенства. *Волынские Епархиальные Ведомости*. 1875. № 9. Ч. неоффиц. С. 382–394.

26. Стоколос Н. До питання соціокультурних наслідків скасування уніатської Холмської єпархії (1875 р.). *Матеріали XXV Міжнародної наукової конференції*. Львів, 2015. С. 154–164.

27. Центральний державний історичний архів України в Києві. Ф. 442. Оп. 842. Спр. 476. Переписка с департаментом духовных дел и Волынским губернатором о перемещении с должности ксендзов в приходах Подольской и Волынской губерний, способствовавших переходу лиц православного вероисповедания в католическое.